

مطالعه چگونگی ارتباط مراسم آیینی عزاداری ایام محرم و شهر نایین

یوسف یوسفی^۱، میترا آزاد^۲، مهدی سلطانی محمدی^۳ * (نویسنده مسئول)

^۱ کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

^۲ استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

^۳ کارشناسی ارشد ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشدانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۹/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۱۱

چکیده

برگزاری آیین و رسوم مختلف در هر جامعه‌ای تقویت‌کننده پیوندهای اجتماعی آن جامعه محسوب می‌شود. در این میان در فرهنگ شیعه مراسم عزاداری ایام محرم دارای اعتبار معنایی با ارزشی است و زمینه‌ساز مجموعه‌ای از آیین‌هایی شده که به مرور عملکردهای اجتماعی متنوعی یافته و جزئی از فرهنگ عامه شده است. در دوره قاجار به دلیل نقشی که مذهب و مراسم مذهبی در حیات اجتماعی این دوره پیدا کرد، مکان‌هایی خاص برای برگزاری این مراسم که -مهم‌ترین آنها آیین‌های عاشورایی بود- به وجود آمدند. در نایین نظام فضایی میدان -حسینیه (متشکل از میدان‌های بدنه‌سازی شده و قالب کالبدی حسینیه)، تحت تأثیر این آیین‌ها در دوره قاجار ایجاد شد. مقاله حاضر در پی تبیین نحوه تعامل مراسم و مناسک آیینی به ویژه مراسم عزاداری ایام محرم و صفر به عنوان عامل هویتی و فرهنگی با شهر نایین است. در تعامل بین آیین‌های عاشورایی و شهر نایین، نتایج پرسشنامه‌ها در کنار تحلیل‌های نظری نشان داد که از لحاظ ویژگی‌های کالبدی باعث ایجاد عناصر و فضاهایی خاص در دوره قاجار در نایین شده (میدان - حسینیه‌های هفت‌گانه) که به عنوان مهم‌ترین فضا و عنصر آیینی به فضای شهری مراکز محله‌ها شکل داده و عاملی مهم در ساختار نظام فضایی و انسجام کالبدی آن به شمار می‌روند. هم‌چنین آیین‌های عزاداری به دلیل این که منطبق با باورها و اعتقادهای ساکنان شهر است، باعث معنادار شدن فضاهای مرتبط با آن شده و در هویت بخشی به فضاها و حس تعلق به آنها تأثیرگذار بوده است. اجرای این آیین‌ها در همه ابعاد با نقش پذیری و شرکت گسترده مردم انجام می‌پذیرد و در نتیجه تجربه این کار گروهی در انجام امور و هماهنگی با یکدیگر، زمینه‌ساز ایجاد انسجام اجتماعی و همبستگی محلی در گستره برگزاری آن می‌شود.

واژگان کلیدی: آیین‌های عاشورایی، میدان - حسینیه، فضای شهری، نایین.

مقدمه

«واقعه عاشورا به عنوان اصلی ترین موضوع مراسم مذهبی ایام محرم و صفر بر ابعاد مختلف زندگی شیعیان تأثیر بسزایی داشته است. این واقعه به عنوان الگویی برای زندگی و تفکر در باب چگونگی زیستن از نظر اخلاقی و اجتماعی و عامل وحدت بین اقشار مختلف عمل نموده است. در شهرهای شیعه نشین به ویژه در ایران با تفکر غالب شیعی برگزاری مراسم عاشورا سابقه ای طولانی داشته و حتی چنین بیان شده است که عزاداری برای امام حسین ریشه در فرهنگ ایرانی دارد» (امین زاده، ۱۳۷۹: ۵۷)؛ «به گونه ای که به رغم تأثیر فرهنگ ایرانی از فرهنگ اقوام مختلف ملی سه پدیده اجتماعی شامل زبان، سنت نوروز و بزرگداشت امام حسین (ع) در دهه نخست ماه محرم به عنوان عوامل هم پیوندی در فرهنگ ایرانی بیان شده است» (میثاقیان، ۱۳۸۸: ۱۷). «اگر چه جزئیات مراسم مذهبی مربوط به محرم نه تنها در جوامع گوناگون شیعه از جمله در ایران، کشورهای عربی و هند بلکه از شهر به شهر و گاه از محله به محله متفاوت است» (امین زاده، ۱۳۷۹: ۵۷) «و در نقاط مختلف ایران تجلیات و جلوه ها و تفسیرهای مختلف فکری، فرهنگی و کالبدی متنوعی داشته، به رغم این تنوع و اختلاف ها، مبین نوعی وحدت هستند» (نقی زاده و امین زاده، ۱۳۸۲: ۱۲). «عامل فرهنگی به ویژه اعتقادات مذهبی، اساس ایجاد زیست گاه های انسانی بوده و در نظم دهی به سکونت گاه ها، مذهب غالباً به شیوه ای نمادگرایی عمل کرده است. چنان چه بازتاب هر دینی را می توان آشکارا در ساخت های فیزیکی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فضاهای جغرافیایی تحت قلمرو آن دین مشاهده کرد» (خاک زند و تیموری گرده، ۱۳۹۴: ۵۷). در شهر نایین برگزاری آیین های مذهبی عزاداری محرم و صفر سابقه ای طولانی دارد. این آیین ها مجموعه ای از شیوه های مختلف عزاداری را شامل می شود. در مورد شکل گیری و روند تاریخی توسعه نایین اطلاعات مستند و علمی بسیار ناچیزی در دست است، گرچه کم و بیش در مورد برخی از تک بناهای بارز شهر مانند مسجد جامع اطلاعات نسبتاً قابل اتکایی بر اساس کتیبه های موجود یافت می شود. از دیدگاه شکل شناسی شهری، نایین در دوران قاجار نمونه یک شهر کوچک ایرانی در اقلیم گرم و خشک است. در این زمان شهر دارای حصار و هفت دروازه و تعدادی دروازه فرعی بود (احتمالاً این حصار در اواسط دوره صفویه ایجاد شده بود). «جایگاهی که نایین در طول تاریخ به عنوان شهری میانی حفظ کرده، سبب شده است تا دچار تحولات اساسی یا رکود نشود و همواره با روندی تدریجی پذیرای تغییرات باشد. این ویژگی سبب شده است تا بافت شهری غنی و مترکمی به یادگار بماند» (مشهدزاده، ۱۳۸۵: ۱). «در شهر نایین شکل گیری و تغییرات شهر و محله های آن به صورت مستمر و تدریجی در جهت هم سازی مناسب بافت موجود با تغییرات و نیازهای جدید تا دوره قاجار و پیش از پهلوی

ادامه داشته است. در این میان آداب و رسوم و ارزش های اجتماعی از جمله آداب و مناسک مذهبی نقش تعیین کننده ای در نوع عناصر، ویژگی ها، نحوه شکل گیری و هویت محله ای و شهری داشته است» (موقر و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۵). هدف پژوهش حاضر مطالعه و تحلیل تعامل مراسم آیینی عزاداری محرم در شهر نایین است. در این زمینه پژوهش در پی یافتن پاسخ این پرسش ها است: در نایین چه مکان هایی تحت تأثیر آیین های عاشورایی در دوره قاجار به وجود آمدند؟ ابعاد هویت بخش اجتماعی و مذهبی این آیین ها بر شهر نایین کدامند؟ این آیین ها چه نقشی در انسجام اجتماعی و وحدت و همبستگی شهروندان دارند؟

روش تحقیق

در این مقاله مطالعات نظری و کتابخانه ای با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. بخش مطالعات کتابخانه ای بر مبنای جمع آوری و مطالعه کتب و اسناد مرتبط با نایین شامل کتب تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و هم چنین مطالعات تخصصی شهرسازی نظیر طرح مستندسازی بافت تاریخی نایین بوده است. در این زمینه به منابعی مانند *سفرنامه ناصر خسرو*، *تاریخ گزیده حمدالله مستوفی* و... مراجعه شد؛ ولی مهم ترین منبع در این زمینه کتاب پنج جلدی *تاریخ نایین* نوشته عبدالحججه بلاغی در سال ۱۳۶۹ هجری قمری است که سایر منابع و کتب موجود بعد از این تاریخ به نوعی اقتباس شده از این منبع هستند. در مطالعات میدانی توصیف وضعیّت موجود نمونه موردی در ابعاد مختلف کالبدی، فضایی، اجتماعی، فرهنگی و آیینی صورت گرفته است. ابزارهای مطالعاتی به منظور جمع آوری اطلاعات پایه در تحلیل ها، شامل استفاده از اسناد مکتوب (کتیبه ها، وقف نامه ها و...) اسناد مصور، نقشه ها و اطلاعات ترسیمی و مصاحبه های عمیق بوده است. تحلیل های نظری بر اساس قیاس و استدلال منطقی و تحلیل محتوای صورت گرفته و تحلیل های آماری بر اساس جمع بندی های اطلاعات حاصل از پرسشنامه ها و مصاحبه ها انجام شده است.

مبانی و چارچوب نظری پژوهش

ارتباط و تعامل مراسم آیینی-مذهبی با شهر

«شهر مجموعه ای فرهنگی-کالبدی است که بر اساس نیازها فعالیت ها و رفتارهای ساکنان آن شکل گرفته است. شهر و فضاهای آن جایگاهی برای این گونه اتفاقات هستند. بدین ترتیب فضاها و خصوصیات آنها بستگی شدیدی به نحوه فعالیت و الگوهای رفتاری استفاده کنندگان دارند. البته این مورد یک ارتباط دو طرفه است به طوری که فضاها از یک سو آیین تمام نمای فعالیت ها و الگوهای رفتاری جامعه است و از سوی دیگر بر فعالیت ها و رفتارهای ساکنان تأثیر زیادی می گذارند. میزان سازگاری بین فضا و کالبد با فعالیت ها و رفتارهایی که در آن

جدول شماره ۱: نظریه‌های تعدادی از صاحب نظران در خصوص نقش تعامل مراسم آیینی و شهر

نظریه پرداز	نحوه تعامل مراسم آیینی و شهر
لوئیس مامفورد	شهر بستر فرهنگ سازی و نمایشی از فعالیت‌های اجتماعی
رلف	ایجاد حس ماندگاری در فضاهای شهری از طریق معنا و مفاهیم مراسم آیینی
کونین لینچ	ارتباط شهروندان با تجارب، معانی و خاطرات خود در شهر
لارنس هالپرن	توجه به تجربه فضایی انسانها و نقش مردم و جرکتهای آن در ماندگاری شهر
آلدو روسی	شکل گیری ساختار شهر و تضمین ماندگاری آن از طریق عوامل فرهنگی شامل آداب جمعی
یان گل	تأکید بر لزوم حضور و مشارکت دیگر شهروندان در ایجاد فعالیت‌های اجتماعی
کریستوفر الکساندر	حصول هویت هر مکان از تکرار پی در پی الگوهای ویژه از رویدادها در آن مکان.

مأخذ: علی الحسابی و پای کن، ۱۳۹۲: ۳۲-۳۱.

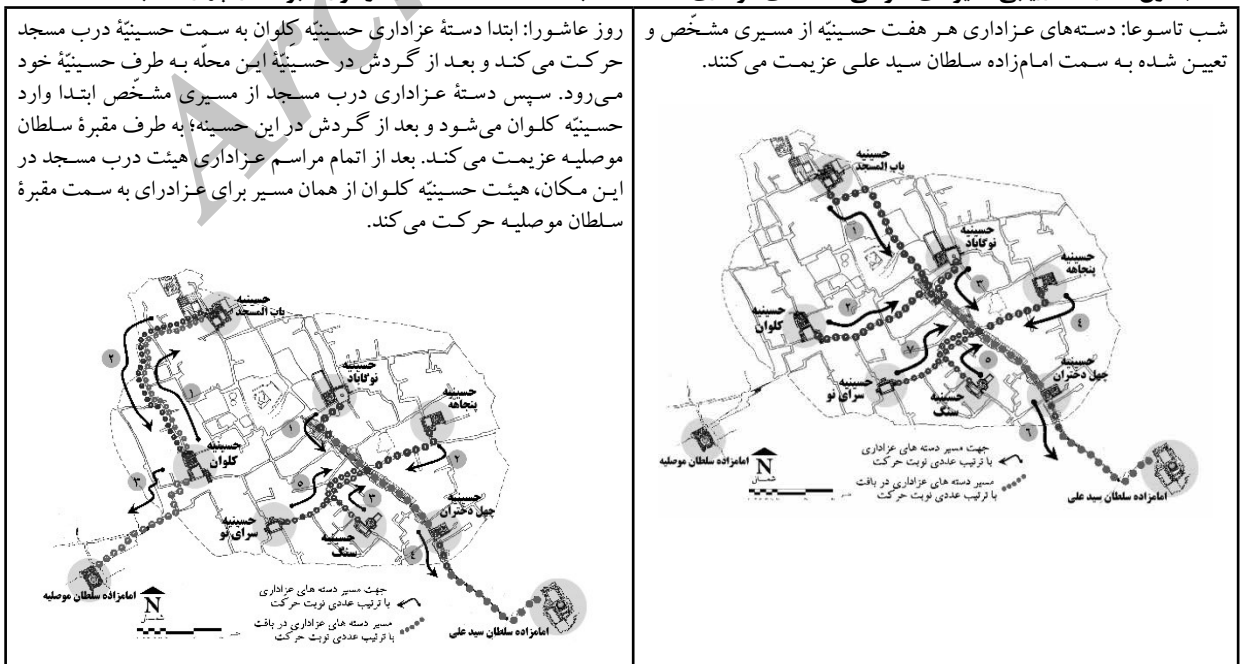
آیین‌های عاشورایی در نابین

این آیین‌ها در نابین شامل دو گونه هستند که هر یک به صورت ویژه‌ای برگزار می‌شوند.

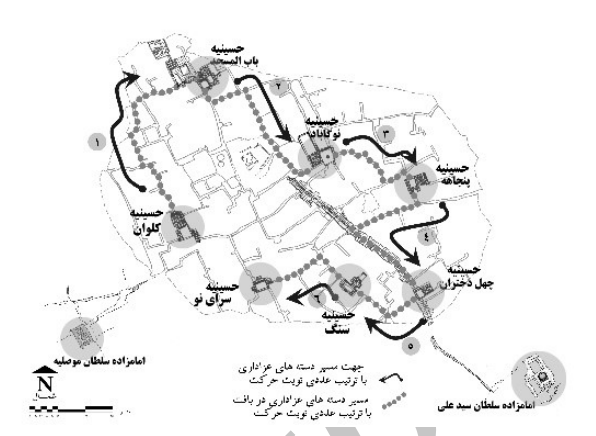
الف. مراسم مناسبتی بر اساس حرکت از محله بر اساس مسیرهای مشخص به سمت نقاط عطف در مزارهای متبرک (امامزاده سلطان سید علی و مزار سلطان موصلیه) مراسم مناسبتی به صورت حرکت برون محله‌ای از مسیری مشخص و مختص مناسبتی ویژه مانند روز تاسوعا، روزعاشورا، شام غریبان و شب و روز اربعین است^۱ (جدول شماره ۲).

اتفاق می‌افتد معیار مهمی برای ارزیابی میزان سلامت، توانایی و هماهنگی جامعه است؛ در واقع، اگر جامعه قادر به ایجاد بستری مناسب برای فعالیت‌ها و رفتارهای ساکنان نباشد نمی‌تواند ادعای غنای فرهنگی کند» (پاکزاد، ۱۳۸۶: ۴۶). فضای شهری به عنوان مهم‌ترین عامل ساخت شهر در طول تاریخ جهان و ایران بهترین بستر مراسم آیینی، مناسک، نمایش‌ها و محاکمه‌ها و... بوده است. به عبارتی مراسم آیینی، مذهبی یا قومی از راه‌های اجتماعی- فرهنگی شامل سنت‌ها، رسوم، دانش‌ها و باورهای عامه، اخلاقیات و ارزش‌های پایدار به وجود می‌آیند و تعیین‌کننده عناصر پایدار فضای شهری و خصلت ذاتی آن می‌شوند و در طول زمان به کندی تغییر می‌کنند» (پارسی، ۱۳۸۱: ۴۶). در نتیجه در تعامل تاریخی بین مجموعه مراسم آیینی - مذهبی و فضای شهری هر کدام بر دیگری اثر می‌گذارد. «این مراسم در واقع نوعی ارتباط بین انسان، فضا، کالبد و تاریخ (انسان‌های آزاده و ارزش‌های انسانی مطرح در حماسه عاشورا) برقرار می‌کند» (امین‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۳) و در نتیجه به عنوان یکی از عوامل تأثیرگذار بر سازمان فضایی مجتمع‌های زیستی که از دیر باز در آن برپا می‌شوند حائز اهمیت است. صاحب نظران بسیاری درباره تعامل بین آیین‌های جمعی و شهر به ویژه شهرهای تاریخی مطالعه کرده‌اند. بسیاری از آنها بر نقش فضاهای شهری در فراهم کردن بستر مناسب برای وقوع فعالیت‌ها ضمن تأکید بر تأثیرپذیری از آن اشاره می‌کنند این مراسم در ایجاد حس ماندگاری و پایایی فضای شهری نقش دارند. آرای برخی نظریه پردازان در خصوص تأثیر مراسم آیینی بر شهر، در جدول شماره ۱ گردآوری شده است.

جدول شماره ۲: ارزیابی مسیرهای حرکتی دسته‌های عزاداری هفت محله به سمت نقاط عطف در دو مزار متبرک در چهار مناسبت مختلف

شب شام غریبان: هیئت حسینیّه کلوان به عنوان بانی مراسم ابتدا به حسینیّه محله درب مسجد عزیمت می کند و بعد از انجام مراسم عزاداری در این حسینیّه، از مسیری مشخص به سمت پنج حسینیّه دیگر می رود. این هیئت به ترتیب وارد حسینیّه های نوک آباد، پنجاه، چهل دختران، کوی سنگ و در نهایت حسینیّه سرای نو می شود.

شب و روز اربعین: مراسم تنها در دو محله چهل دختران و کلوان برگزار می شود. این مراسم به صورت حرکت دسته ها از محله چهل دختران به طرف امامزاده سلطان سید علی و حرکت دسته کلوان به سمت امامزاده سلطان موصلیه است.

«مسیر حرکت دسته های عزاداری مسیری است که با طی کردن بسیاری از گذرگاه های اصلی معمولاً از مهم ترین نقاط هم چون مسجد، زیارتگاه، گورستان، میدان اصلی، بازار و... می گذرد. مسیره با رغم گذشت زمان هم چنان ثابت و برقرار است و به مثابه عوامل هویتی مراسم برای همه مردم روشن و مشخص هستند. تفاسیر قرانی در رابطه با این مسیره اشاره به واژه سبیل دارد که هم به معنای راه معنوی است. هم راه فیزیکی؛ راه های فیزیکی نیز گرچه ساخته دست بشر هستند همانند راه های معنوی به خداوند نسبت داده می شوند» (امین زاده، ۱۳۷۹: ۶۳). از دیرباز تاکنون دو کانون مذهبی-تاریخی نایین یعنی مزار امامزاده سلطان سید علی و مزار سلطان موصلیه نقطه عطف و تجمع دسته های عزاداری در مناسبت های مختلف ایام محرم بوده و مسیر حرکت دسته های عزاداری نیز علاوه بر نقش دسترسی و ارتباطی از هویت شاخص برخوردار است.

ب. مراسم تجمعی درون محله ای

این مراسم مانند سینه زنی، چق چق زنی، نخل گردانی و ذکر خوانی به صورت عمومی در دو ماه محرم و صفر به صورت تجمعی برگزار می شود. به منظور برگزاری این مراسم در دوره قاجار همزمان با رونق و شکوفایی این آیین ها نظام فضایی میدان- حسینیّه به وجود آمد.

آیین های عزاداری درون محله ای و مکان اجرای آنها در نایین

الف. آیین های عزاداری محرم قبل از دوره قاجار

«پس از واقعه عاشورا دوست داران امام حسین (علیه السلام) و شیعیان برای آن حضرت و شهدای کربلا عزاداری کردند. رواج و گسترش عزاداری، مرهون تشویق های ائمه اطهار (علیهم السلام) بود و در دوره هایی که تشیع قدرت یافت با تشویق ها و حمایت های حکومت های شیعی، بیش از پیش رواج و گسترش پیدا کرد، چنان که در دوره های آل بویه و صفویه از برپایی عزاداری بسیار حمایت

شد» (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۵۴). «ظهور آیین های عزاداری با اشکال پیچیده، سابقه ای مشخص در پیش از صفویه ندارد. به رغم وجود سند تاریخی مشهوری درباره عزاداری آل بویه در بغداد» (ابوالحسنی، ۱۳۷۵: ۱۵۷) چنان که یکی از مورخان معاصر متخصص در تاریخ آل بویه بررسی کرده است، این موضوع به هیچ وجه دال بر وجود اشکال پیچیده عزاداری (انواع مراسم نمادین) به صورت جدا از وعظ و خطابه یا حرکت ساده دسته نیست و به استثنای قمه زنی، مدارک تاریخی پیش از صفوی را در خصوص آنها نمی توان یافت (فقیهی، ۱۳۷۸: ۲۹۸). به همین ترتیب مکان های مرتبط با آیین های عزاداری نیز دارای پیشینه مغشوشی هستند. گزارش سیاحان از عزاداری های عصر صفویه حکایت از وجود اشکال ابتدایی و عناصر زمینه ساز تعزیه در آن دوران در میدان یا صحن امامزاده ها دارد. در اواخر دوره صفوی «علاوه بر اجرای مراسم دسته گردانی و نوحه خوانی و اعمال و حرکات نمایش و نیمه نمایشی و مکالمات کوتاه و ناپیوسته افراد شبیه که در نه روز به تفاریق صورت می گرفت، خلاصه ای از تظاهرات نمایشی را در روز عاشورا به گونه ای ترکیبی و جامع در میدان یا صحن امامزاده برگزار می کردند» (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۷۶). بعضی گزارش های دوره صفویه نشانگر عزاداری در مکان های موقتی یا عمومی در ابتدای آن دوره است؛ گزارش اولناریوس در مورد عزاداری در شماخی اشاره دارد که بیرون شهر چادر می زدند و در اردبیل، محله ها دسته های خود را به حضور حاکم می بردند و خود در خیابان یا کوچه عزاداری می کردند (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۱۱۲). ب. پیدایش نظام فضایی میدان- حسینیّه در نایین در دوره قاجار «با وجود آن که عزاداری امام حسین (علیه السلام) در عصر قاجار، در واقع ادامه عصر صفویه بود، اما می توان گفت در این عصر وارد مرحله جدیدی شد؛ هم از لحاظ شکلی و هم از لحاظ محتوا دیگرگونی هایی یافت و شیوه های نوینی در مراسم عزاداری پدید آمد. هر کس و هر صنف و دسته، طبق نذر و قراری که

حاصل و برابند سه عنصر اصلی کناره و میانه (صحن) و فعالیتی است که مجموعه آنها هویت میدان را تعریف می کند. طبیعی است که هم کناره که عمدتاً به معماری و طراحی شهری معطوف است از جهان بینی و فرهنگ متأثر است، هم فعالیت داخل میدان، به نوعی، بیانگر فرهنگ و آداب جامعه است و هم این که میانه میدان که باید با انجام فعالیت مورد نظر متناسب باشد، متأثر از فرهنگ جامعه و آیین ها است. در نتیجه، فرهنگ و تفکر هر جامعه در شکل گیری کالبدی و معنایی میدان نقشی در خور توجه ایفا می کند» (نقی زاده، ۱۳۸۵: ۱۷). میدانچه ها یا میدان های محلی نابین که مقیاس کوچک تری از میدان های شهری هستند، به صورت گشادگی و فضایی باز در تقاطع چند گذر واقع شده و اطراف آنها را کاربری های خاص خدماتی و تجاری (بازارچه، حمام، آب انبار، مسجد، سقاخانه و حسینیه (در دوره قاجار) و سایر کاربری های مورد نیاز اهالی محله) فرا گرفته است. بلاغی در تاریخ نابین در مورد میدانچه ها می نویسد: «میدان فضای بازی است که با دو طبقه رواق، مکانی برای نشستن ایجاد می کند. در مرکز آن فرش هایی پهن می کنند تا برای روضه خوانی در شب های محرم از آن استفاده شود. برخی موارد در عصرها برای مراسم ترحیم از آن استفاده می شود و صبح ها دستفروش ها در آن بساط پهن می کنند» (بلاغی، ۱۳۶۹: ۶۰). لذا مجموعه مرکز محله به همراه میدان به عنوان بخشی از شبکه دسترسی متناسب و پاسخگوی بسیاری از نیازهای محله ها و از جمله تعاملات اجتماعی و فرهنگی و محل برگزاری آیین ها و مراسم بودند و یکی از عناصر اصلی و هویتی هر محله محسوب می شدند. نوعی از تکامل تدریجی را می توان در اکثر میدان - حسینیه های نابین رهگیری کرد. این امر بالاخص در مورد حسینیه های دارای عناصر تاریخی (مقبره، قدم گاه) با قدمت پیش از صفویه، از جمله حسینیه درب مسجد وکلوان قابل ادعاست. وجود مقابر معاریف در میدان ها، تحت تأثیر دو عامل حمایت حکومتی و رقابت اجتماعی، می تواند به عنوان انگیزه هایی برای افزوده شدن حسینیه - آرامگاه ها به صورت مقابر گنبددار یا ایوان های آرامگاهی به مراکز برخی محله ها، مطرح باشد. علاوه بر این که الحاق بدنه سازی کامل میدان به آن، به دوره های بعد (پس از صفویه) و رواج دولتی مراسم عزاداری نسبت داده شود. وجود برخی از عناصر در این میدان ها از قبیل آب انبار که تحت تأثیر بدنه سازی میدان ها خصوصیات کالبدی و ظاهری متفاوتی نسبت به سایر آب انبارها دارند و هم چنین نوع بدنه سازی ها و استفاده از سبک های مختلف قوس ها - که به طور مشخص دلالت بر دوره خاص تاریخی می کند - به همراه برخی اجزای ساختمانی - که به دلیل کیفیت اتصال با سایر اجزا و حتی با استناد به مدارک تاریخی - دارای تفاوت زمانی ساخت با سایر بخش ها هستند و عمدتاً «الحاق و ترمیم» شمرده می شوند، نشان دهنده نوع دیگری از تکامل تدریجی در برخی میدان هاست.

داشتند به طور نسبی به عزاداری و تعزیه دست می زدند و آن را نوعی فریضه مذهبی می دانستند» (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۸۷). «در دوره قاجاریه گسترش تشیع، با گسترش آیین های مذهبی همراه بود. نمود افزایش احساسات مذهبی را می توان در تقویت آیین ها و مراسم مذهبی دید. در حالی که در دوران صفوی، مراسم و جشن هایی که پیشینه آنها به قبل از اسلام می رسید، در شهر احیا شده و فضاهای شهری (میدان ها و خیابان ها)، محل برگزاری این مراسم بود. در دوره قاجاریه در شرایط فقدان چنین آیین های شهری، مهم ترین مراسمی که در فضاهای شهری برگزار می شد، یا به عبارتی مهم ترین رویداد اجتماعی شهری آیین های عزاداری ماه محرم بود» (اهری، ۱۳۹۴: ۳۰). «واژه های «تکیه»، «حسینیه» و «میدان» و معادل های آن در دیگر حوزه های تمدنی شیعی (هند و پاکستان) - مانند «امامبار» و «عاشورخانه» - به طیف وسیعی از قالب های کالبدی اطلاق می شود که بسته به حوزه تأثیر و نوع کاربری، از حد فضای مرکزی شهر تا یک فضای مذهبی محله ای یا حتی خصوصی تغییر می کنند و تقریباً تنها گزاره مشترک توصیفات این فضاها در نقاط مختلف، عزاداری شیعیان در محرم است. تکیه و حسینیه از نظر اطلاق کارکرد، همسانی زیادی با یکدیگر می یابند و این امر تمایز آن ها را در دوره معاصر به طور دقیق ناممکن می سازد» (بزرگ نیا، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۲). در تعریف حسینیه آمده است: «تکیه ای که در آنجا مرثیه حسین بن علی (ع) را خوانند و عزاداری کنند» (معین، ۱۳۸۴: ۱۳۷۵).

«دوره قاجاریه زمان شکوفایی و اوج آیین های عزاداری محسوب شود. از ویژگی های عزاداری در این عصر می توان امور زیر را نام برد: مردمی بودن، حضور گسترده زنان، محدود نبودن عزاداری به دهه محرم، حضور بزرگان حکومت در عزاداری ها، مراسم ویژه چهل منبر، چهل شمع، پیدایش هیئت های عزاداری و ایجاد مکان های خاص برای مراسم عزاداری و پیدایش تعزیه خوانی» (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۸۸). بنابراین با مذهبی تر شدن مردم که در افزایش احساسات مذهبی و مراسم مذهبی نمود می یابد اجرای آیین های عاشورایی در فضاهای شهر ایرانی که از زمان صفویه رسمی شده بود، به مهم ترین رویداد اجتماعی شهر تبدیل شد و تحت تأثیر این آیین ها مکان هایی خاص پدیدار شدند. در نابین این آیین ها بر اساس شواهد موجود، تا قبل از دوره قاجار در میدان های محلی در جوار عناصر مذهبی (قدم گاه، بقعه و...) برگزار می شده است. در دوره قاجاریه نظام فضایی میدان - حسینیه با تکوین و بدنه سازی میدان های موجود و هم چنین ساخت حسینیه در یکی از اضلاع میدان به وجود آمد.

ب-۱. تکوین و بدنه سازی میدان های محلی

«میدان که مکانی محصور با عناصری خاص است، به نوعی مفهوم میانه و محاط را به ذهن متبادر می کند که البته محل برپایی و یا برگزاری فعالیتی نیز هست. به این ترتیب هر میدان،

در میدان حسینیّه کلوان عناصری که متقدم ترین عناصر میدان هستند شامل مسجد جامع قدیمان، قدمگاه و بازارچه محلی بدون نظم خاصی و با فاصله و بدون ارتباط با میدان- حسینیّه قرار گرفته اند (تصویر شماره ۱). در یکی از کتیبه های قدم گاه مجاور مسجد جامع قدیمان به تاریخ ۱۲۴۲ ه.ق از عنوان «کتیبه»^۲ استفاده شده که با توجه به تاریخ ساخت حسینیّه (۱۳۶۳ ه.ق) نشان دهنده انجام مراسم عزاداری در جوار این عنصر مذهبی و کنار میدانچه، قبل از ساخت حسینیّه است. آب انبار واقع در میدانچه بر خلاف سایر آب انبارهای نایین خصوصیات ظاهری و کالبدی متفاوتی دارد که نشان دهنده تغییرات صورت گرفته در آن متناسب با بدنه سازی میدان و مناسب سازی کالبدی-فعالیتی برای اجرای مراسم عزاداری در دوره قاجار است. آب انبار فاقد سردر بوده و بر روی مخزن تخت آن - بر خلاف آب انبارهای با گنبد مخروطی شکل- شاه نشین میدان قرار گرفته و پله های پاشیر آن نیز در زیر تاق نمای میدان واقع شده است. بادگیرهای این آب انبار فقط در قسمت بالایی در کنار پوشش شاه نشین بیرون زده و مشخص است (تصویر شماره ۲). در میدان حسینیّه درب مسجد نیز این حالت مشاهده می شود. آب انبار در ضلع غربی میدان با دو مخزن یکی به صورت تخت و دیگری به صورت گنبدی است. برای بدنه سازی میدان، گنبد در پشت بدنه ها قرار گرفته و بر روی مخزن تخت نیز سقاخانه ساخته شده است. هم چنین آب انبار فاقد سردر بوده و پله های پاشیر نیز در زیر یکی از غرفه ها واقع شده است.^۴

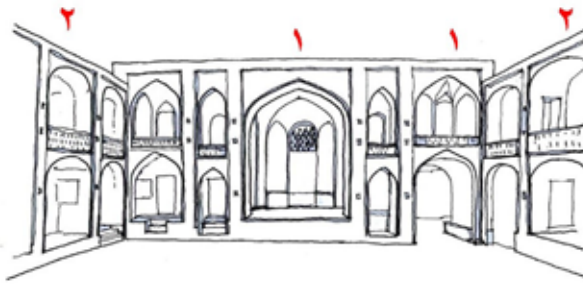

تصویر شماره ۱: عناصر متقدم میدان کلوان

تصویر شماره ۲: موقعیت فراگیری آب انبار در پشت بدنه سازی مرکز محله کلوان

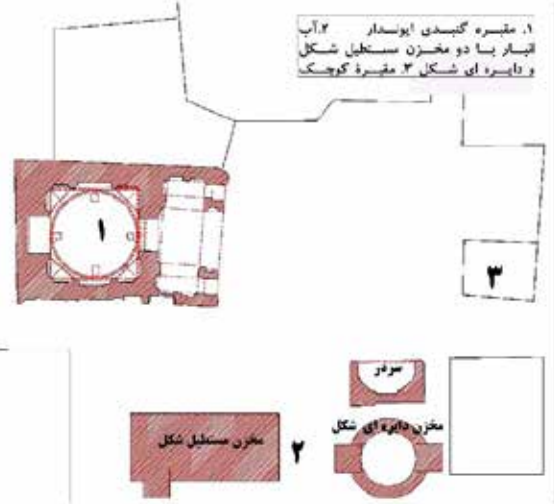
در میدان- حسینیّه درب مسجد مقبره گنبددار سلجوقی^۵، مسجد جامع، مقبره کوچک ضلع جنوبی^۶ و آب انبار، عناصر متقدم میدان محسوب می شوند و ساخت حسینیّه مانند سایر حسینیّه های نایین مربوط به اواخر دوره قاجار است (تصاویر شماره ۳ و ۴). مقبره موجود در میدان دارای عنصر مسلط ایوان متصل به گنبدخانه است که ورودی مسدود شده فعلی آن نیز در ایوان رو به میدان قرار داشته است.^۷ اختلاف ارتفاع تاق رواق مجاور شاه نشین در طبقه دوم با تاق ایوان مقبره نشانگر الحاق بدنه سازی به آن در دوره های بعدی و عدم پیوستگی کامل کالبدی در این ضلع میدان است (تصویر شماره ۵). نوع قوس ها در نماهای شمال غربی و جنوب شرقی میدان به طور کامل «جناغی» است، اما در دو نمای دیگر قوس جناغی، تنها در ایوان های شاه نشین به کار رفته و در سایر دهانه ها از قوس بیضوی یا «کفته» استفاده شده است که در مقایسه، می تواند قدمت بیش تر در نمای اول (شمال غربی) را تأیید کند؛ چرا که قوس های غیرجناغی (دایره ای) از شناسه های سبک قاجاری است، حال آن که قوس جناغی در وسعت دوران اسلامی دارای سابقه است. ضلع جنوب شرقی دارای کتیبه تاریخ دار است که حاوی وقف نامه ای از حاج طالب نامی در ۱۳۱۰ ه.ق^۸ است. در حالی که در مورد نمای شمال غربی، چنین کتیبه ای وجود ندارد؛ لذا ظن اختلاف زمانی بین این دو ضلع و احتمال کپی برداری صرف، از نمای متقدم تر (شمال غربی و مجاور مقبره) برای بدنه سازی میدان تقویت می شود؛ به ویژه که در اجزای کوچک تر- نظیر دهانه های کوچک طبقه فوقانی نمای جنوب شرقی- برخلاف نمای شمال غربی از قوس های بیضوی استفاده شده است (تصویر شماره ۶). لذا مقبره گنبدی ایوان دار در کنار مسجد جامع و آب انبار، متقدم ترین سامانه کالبدی موجود (در میان متعلقات کالبدی حاضر در میدان) است و به نظر می رسد طراح، ایوان این مقبره را به عنوان مرکز ثقل طرح میدان، اعمال و نمای جنوبی را به عنوان قرینه ایجاد کرده باشد و در مراحل دیگری دو نمای مجاور، به گونه ای که در ایوان مزبور نما قرار گیرند، طرح ریزی شده باشند- به نحوی که عمق غیر متقارن رواق ها در بدنه شرقی و غربی را می توان به آن نسبت داد- و سپس با کمک چهار دهانه در گوشه ها، به دو ایوان اول پیوند داده شده باشند؛ همان طور که اشاره شد این اختلاف ارتفاع بین رواق میانی و دو ایوان شمالی و جنوبی نیز دیده می شود و فرض تأخر آن نسبت به این دو ایوان را تقویت می کند (تصویر شماره ۶).^۹

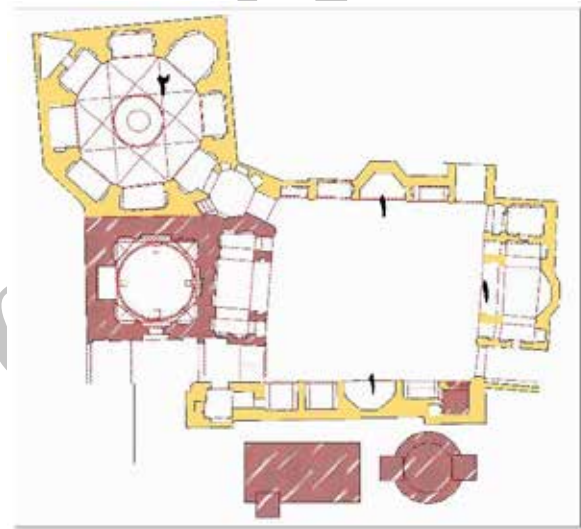
تصویر شماره ۶: دو نوع قوس به کار رفته در ضلع جنوب شرقی میدان درب مسجد با دو ضلع مجاور و اختلاف ارتفاع آنها. ۱. قوس های جناغی ضلع جنوب شرقی و ۲. قوس های بیز دو ضلع مجاور آن

ب-۲. ایجاد قالب کالبدی حسینیّه

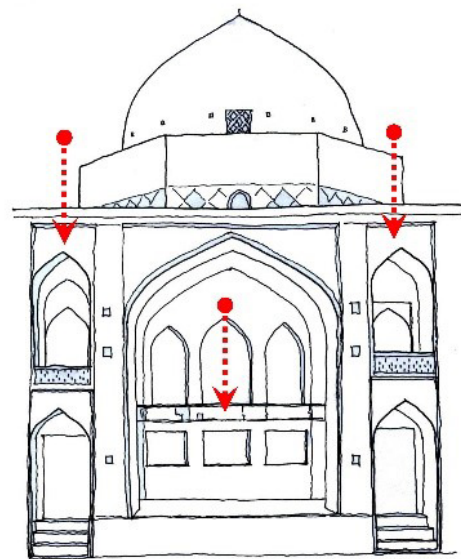
در میدان های محلی با توجه به این که بناهای مذهبی آیینی مانند مسجد، بقعه و در مرکز محله کلوان قدم گاه، عنصر مسلط و غالب بوده (جدول شماره ۳) و در نتیجه باعث تشخیص و اهمیت آن فضا شده اند، مراسم عزاداری در فضای میدانیچه مرکز محله و در جوار این عناصر مقدس انجام شده و به تدریج و به موازات رشد محله ها در دوره قاجاریه ابتدا میدان ها (به صورت طراحی شده با بدنه های منظم و متقارن) و سپس حسینیّه ها، در حول آن فضا شکل گرفته است. همان طور که اشاره شد از ویژگی های برگزاری مراسم عزاداری محرم در دوره قاجاریه تشکیل هیئت های عزاداری محلی و شرکت گسترده زنان در این مراسم بود. لذا برای استقرار هیئت ها (نگهداری ابزار و ادوات عزاداری، تشکیل جلسه ها، روضه خانی و...) و هم چنین برگزاری مراسم، قالب کالبدی تحت عنوان حسینیّه ایجاد شد. از نظر فرم معماری این بناها مرکز گرا بوده و فضای داخلی آن مشتمل بر یک فضای مکث در وسط و غرفه هایی در طرفین در دو طبقه است (تصویر شماره ۷ و جدول شماره ۴) (طبقه بالا برای استقرار زنان). مراسم تجمعی عزاداری (بدون حرکت به سمت خاصی) مانند چق چق زدن، زنجیر زنی، روضه خوانی در حسینیّه انجام می شده است. نحوه استقرار حسینیّه نسبت به میدان از قاعده معینی پیروی نمی کند و به نظر می رسد در هر یک با توجه به فضای خالی موجود و قابل استفاده در هر ضلع میدانیچه، آن را احداث کرده اند. میدان به عنوان مکمل حسینیّه به صورت موقتی در هنگام عزاداری عمل می کند و نقطه تجمع اولیه و شروع حرکت دسته های عزاداری محسوب می شود؛ بنابراین با طراحی و ایجاد قالب کالبدی حسینیّه ها در میدان هر محله، نظام فضایی میدان- حسینیّه برای برگزاری آیین های عاشورایی در دوره قاجاریه متکامل شد و به وجود آمد. مکان یابی حسینیّه ها به عنوان مهم ترین فضا و عنصر آیینی، در این مفصل های شهری و در کنار میدان ها موجب می شود که از لحاظ بصری حضور این فضاها همواره در نقاط ارتباطی شهر حس شود و هم چنین در تلفیق با سایر عناصر مادی و خدماتی مورد نیاز محله در کنار مسجد و فضاهای مقدس دیگر (بقعه، قدم گاه، سقاخانه) نیازهای معنوی ساکنان را پاسخگو باشد (جدول شماره ۳).^{۱۱}

تصویر شماره ۳: عناصر متقدم میدان درب مسجد

تصویر شماره ۴: پیدایش نظام فضایی میدان- حسینیّه در مرکز محله درب مسجد. ۱. بدنه سازی میدان ۲. ساخت حسینیّه در ضلع شمالی میدان

تصویر شماره ۵. ورودی مسدود شده مقبره در زیر ایوان و اختلاف ارتفاع ایوان مقبره با تاق های رواق های مجاور شاه نشین در طبقه دوم در بدنه سازی الحاقی

تصویر شماره ۸: غرفه‌های دو طبقه میدان چهل دختران با کارکرد طبقه دوم برای استفاده توسط زنان، تاریخ عکاسی عاشورای ۹۵

تصویر شماره ۷: فضای داخلی حسینیه‌ها به صورت غرفه‌بندی در دو طبقه و نوع پوشش کاربردی آنها

جدول شماره ۳: مشخصات عمومی میدان حسینیه‌های نایین و ارزیابی عناصر موجود در میدان‌ها با حضور پررنگ عناصر مذهبی

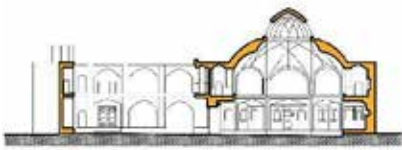
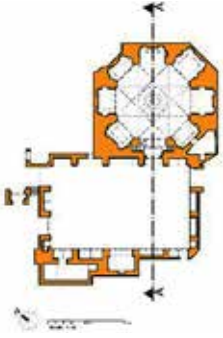

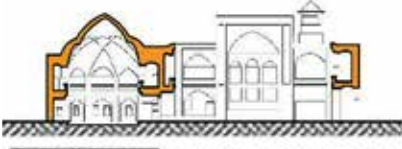

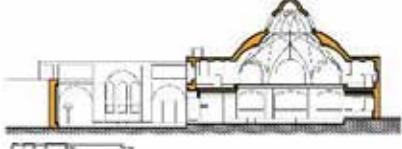

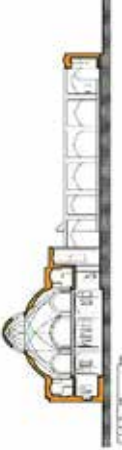

نام میدان حسینیه	کتیبه‌های تاریخ‌دار (قمری)	مساحت میدان متر مربع	تعداد طبقات میدان	تعداد راه‌های منشعب شونده از میدان	عناصر				
					آب انبار	مسجد	سقاخانه	مقبره یا فضایی مقدس	حسینیه
درب مسجد	کتیبه کاشی ایوان جنوبی میدان به تاریخ ۱۳۱۰. کتیبه کاشی حسینیه ۱۲۸۹	۳۲۸	۲	۲	✓	✓	✓	✓	✓
کلوان	ساخت حسینیه سرپوشیده تاریخ ۱۳۶۳ توسط استاد معمار محمد حسین محسنی	۶۳۲	۲	۳	✓	✓	✓	قدمگاه	✓
نوگ آباد	کتیبه درب حسینیه ۱۳۳۷.	۸۷۳	۱	۵	✓	✓	✓	-	✓
پنجاهه	تاریخ کتیبه کاشیهای میدان ۱۲۱۷ و تاریخ کاشی حسینیه ۱۳۳۱	۳۲۸	۲	۲	-	✓	✓	✓	✓
چهل دختران	تاریخ کتیبه کاشی ایوان جنوبی میدان ۱۲۲۶.	۱۹۴	۲	۳	-	✓	✓	✓	✓
کوی سنگ	تاریخ ساخت حسینیه ۱۳۲۹	۲۹۷	۲	۲	✓	✓	✓	-	✓
سرای نو	تاریخ ساخت حسینیه ۱۳۶۳	۳۰۸	۱	۳	✓	✓	✓	✓	✓

مأخذ: دفتر ثبت آثار سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور

جدول شماره ۴: ارزیابی میدان حسینیه‌های هفت گانه بر اساس پلان، نما - برش و نمای سه بعدی

میدان حسینیه	پلان	نما - برش	پرسپکتیو
درب مسجد			
پنجاهه			

پرسکتیو	نما - برش	پلان	میدان حسینیه
			کوی سنگ
			چهل دختران
			سرای نو
			نوگ آباد
			کلوان

وسیله تهیه پرسشنامه محلی و به صورت یک فرآیند پیمایش‌های میدانی صورت گیرد. در این بخش ابتدا نمودار فراوانی نسبی پاسخ به گزینه‌های ۶ پرسش (جدول شماره ۴) و هم‌چنین جدول استنتاج اولیه از پرسشنامه ارائه می‌گردد (جدول شماره ۵). تحلیل‌های پرسشنامه‌ها نیز در بخش انتهایی آمده است.

ج. تحلیل تعامل و تأثیرات آیین‌های عاشورایی و شهر نایین از آن‌جا که اقتضای روش تحقیق و نحوه مورد پژوهی مترتب بر آن ایجاب می‌نماید که رجوع مستقیم به نمونه موردی تحقیق و پایش و پیمایش مؤلفه‌های مؤثر در مسأله کلی مورد بازشناسی قرارگیرد لذا به نظر می‌رسید که این امر بتواند به نحو مؤثرتری به

جدول شماره ۵: جدول درصد پاسخ به گزینه‌های ۶ پرسش پرسشنامه تحقیق

سوالات پرسشنامه						گروه‌ها
بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	اصلاً	میزان شرکت در مراسم عزاداری ایام محرم و صفر
۴۳	۲۴	۱۷	۴	۳	۲	
سایر	قدمت و اصالت این مراسم	یکپارچگی و حضور گسترده مردم در آیین‌ها	شکل اصیل و سنتی برگزاری این مراسم	عوامل مؤثر در شرکت و علاقه‌مندی مردم نایین به آیین‌های عاشورایی		۶۰
۵	۱۰	۲۵	۶۰			
سایر	هماهنگی با روحیه مذهبی	وجه تمایز این فضاها با محلات جدید شهر	قدمت و اصالت فضاهای برگزاری	مهم‌ترین ویژگی میدان - حسینه‌ها که در کیفیت بخشی به آیین‌ها مؤثرند		۶۲
۱	۹	۲۸	۶۲			
بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	اصلاً	شدت تأثیر گذاری این آیین‌ها بر حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین
۶۵	۲۵	۱۱	۳	۴	۲	
بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	اصلاً	تأثیر نوع معماری و فضا سازی میدان - حسینه‌ها بر هویت بخشی و تعلق خاطر مردم به آیین‌های عاشورایی
۶۷	۱۳	۷	۶	۴	۲	
بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	اصلاً	میزان تأثیر گذاری فضاهای برگزاری این آیین‌ها (میدان - حسینه‌ها) بر حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین
۷۱	۹	۷	۰	۰	۳	

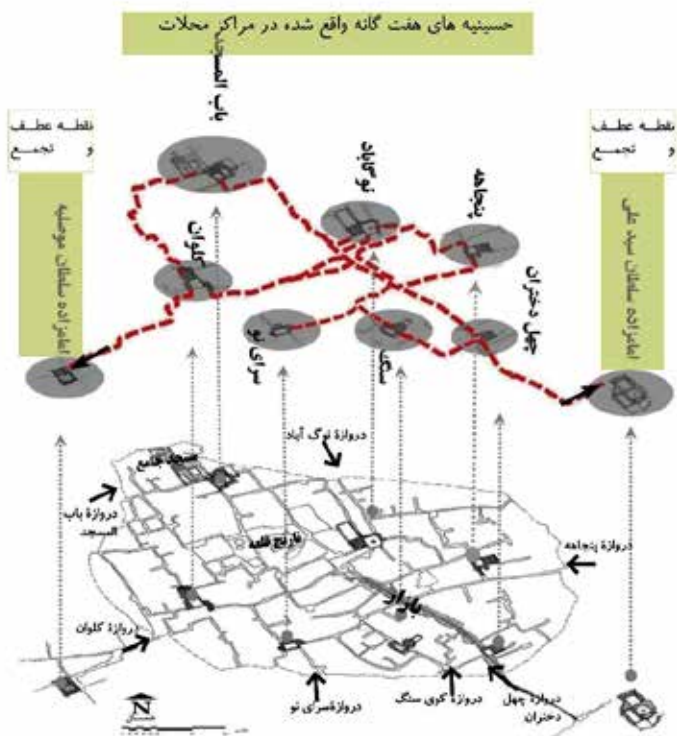
جدول شماره ۶: برآیند کلی پاسخ‌های شش گانه سوالات پرسش‌نامه و استنتاج اجمالی از آن‌ها

شماره پرسش	محتوای اجمالی پرسش	برآیند کلی پاسخ‌ها و استنتاج اجمالی
۱	میزان شرکت در آیین‌های عاشورایی شهر نایین	بخش زیادی از مردم نایین در مراسم عزاداری ایام محرم و صفر شرکت می‌کنند
۲	عوامل مؤثر در شرکت و علاقه‌مندی مردم نایین به آیین‌های عاشورایی	فضاها و مکان‌های ویژه برگزاری این مراسم (میدان - حسینه‌ها) و در مرتبه بعدی قدمت و اصالت این فضاها و شکل سنتی این مراسم در نایین موجب شرکت مردم در این مراسم می‌شود
۳	مهم‌ترین ویژگی این میدان - حسینه‌ها که در کیفیت بخشی به آیین‌ها مؤثرند	قدمت و اصالت میدان - حسینه‌ها و هم‌چنین هماهنگی این فضاها با روحیه مذهبی - آیینی مردم نایین در کیفیت بخشی به این مراسم مؤثرند
۴	شدت تأثیر گذاری این آیین‌ها بر حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین	آیین‌های عاشورایی تأثیر بالایی در ایجاد حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین دارند
۵	تأثیر نوع معماری و فضا سازی میدان - حسینه‌ها بر هویت بخشی و تعلق خاطر مردم به آیین‌های عاشورایی	نوع معماری و فضا سازی میدان - حسینه‌ها تأثیر بالایی در هویت بخشی و تعلق خاطر نایینیان نسبت به آیین‌های عاشورایی دارد.
۶	میزان تأثیر گذاری فضاهای برگزاری این آیین‌ها (میدان - حسینه‌ها) بر حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین	آیین‌های عاشورایی تأثیر نسبتاً زیادی در ایجاد حس هویت و انسجام اجتماعی مردم نایین دارند

و بناها و عناصر معماری در بافت تاریخی پیوند تنگاتنگی برقرار شده است. در این زمینه موقعیت قرارگیری عناصر شاخص کالبدی، فرهنگی - مذهبی و تاریخی (مرکز محله‌ها، بازار و مقابر متبرک) به عنوان عاملی جهت دهنده و تأثیرگذار بر مسیر حرکت دسته‌های عزاداری حائز اهمیت است. علاوه بر این، محل برگزاری مراسم خاص هم‌چون نخل گردانی، سینه‌زنی و زنجیرزنی به طور دسته جمعی و بدون حرکت که همان نقطه عطف مراسم است منطبق بر نقاط گرهی و مفاصل کالبدی محله (میدانچه‌ها) و در ارتباط با نقاط

ج-۱. تحلیل تعامل کالبدی-فضایی و آیین‌های عاشورایی در شهر نایین از مجموع داده‌های به دست آمده از پاسخ‌های پرسش‌شوندگان به پرسش‌های ۲ به میزان بسیار نیرومند و پرسش ۳ به طور مستقیم می‌توان نتیجه گرفت که میدان - حسینه‌های محله‌های هفت گانه با داشتن ویژگی بارز قدمت و اصالت، بستر کاملاً مساعدی را برای برگزاری آیین‌ها عاشورایی در نایین فراهم کرده‌اند. از طرفی روند برگزاری آیین‌های عاشورایی در نایین و انجام مراسم ویژه آن حاکی از آن است که به صورت بارزی بین این مراسم با فضاهای شهری

شاخص نشان‌های و هویتی (امام‌زاده‌ها) است. در واقع مراسم عزاداری در مهم‌ترین و خواناترین گذرهای شهری اجرا می‌شوند، نه معابری که صرفاً دو مرکز محله را به هم متصل می‌کنند و یا این که فقط کم‌ترین فاصله را داشته باشند. این مسیرها توسط گذرهای اصلی از میدانچه هر محله شروع شده و بعد از گذشتن از مسیر بازار به محل تجمع و نقطه عطف (امام‌زاده) منتهی می‌شود. بازار به عنوان قطب اقتصادی و نقطه ثقل ساختار فضایی شهر، کارکرد ارتباطی برجسته‌ای دارد و جزئی از مسیر اصلی همه دسته‌های عزاداری محله‌ها است (تصویر شماره ۹). نکته جالب توجه در استفاده از مسیر بازار این است که با وجود این که خیابان دکتر طبا به موازات آن کشیده شده و بافت تاریخی را به قسمت جدید شهر متصل می‌کند ولی باز هم مراسم عزاداری بر اساس سازمان فضایی پیشین خود اجرا می‌شود. به تبعیت از بافت تاریخی و آسیب‌های وارده به آن، گذرها نیز دارای عمق زیاد و خوانایی اندک شده و به صورت فضای ایزوله در آمده‌اند؛ اما با توجه به این تغییرات صورت گرفته فضایی در ساختار شهر کهن، اجرای مراسم عزاداری ایام محرم و صفر هم چنان منطبق بر سازمان فضایی قبلی است که در طول سالیان متمادی شکل گرفته است. پس دگرگونی‌های به وجود آمده در مجموعه ساختار فضایی و فعالیتی بافت قدیم تأثیری در این آیین‌ها نداشته و به عنوان تنها فعالیتی محسوب می‌شود که هر ساله در ساختار بافت قدیم به نوعی بازآفرینی می‌گردند؛ بنابراین مسیر عزاداری مهم‌ترین مسیر حرکت در نظام شهر قدیم را نشان می‌دهد و در طی زمان بدون توجه به عرض مسیر به منظور انباشت خاطراتش تا حد امکان حفظ شده است.

تصویر شماره ۹: ساختار فضایی-کالبدی نابین و میزان هم پیوندی آن با مسیرهای مراسم عزاداری

ج-۲. تأثیرات هویت‌بخش اجتماعی و مذهبی آیین‌های عاشورایی

شناسایی عوامل و عناصر شاخص مختلف کالبدی، اجتماعی و فرهنگی که در محدوده بافت تاریخی شکل گرفته‌اند (میدان-حسینیّه‌ها) در کنار خروجی پرسش‌نامه‌ها گویای اهمیت و تأثیر این عناصر در برگزاری مراسم آیینی و مذهبی محرم و صفر در نابین است. چنان‌که از خروجی پرسش‌نامه‌ها استفاده می‌شود، انجام مراسم عزاداری در میدان-حسینیّه‌ها در به وجود آوردن تعلق خاطر و وحدت اجتماعی و ایجاد و تقویت حس هویت تأثیر زیادی دارند (ارجاع به نمودار خروجی پرسش‌های ۵ و ۶ و بندهای مربوط به جدول جمع‌بندی استنتاج اولیه). بر اساس نتایج پرسش‌های ۲ و ۳ این حس به طور مشخصی زاینده ابعاد و خصوصیات مرتبط با قدمت و اصالت میدان-حسینیّه‌ها و سایر فضاهای کهن شهری درگیر با این مراسم (بازار، گذرهای تاریخی و...) به عنوان بستر مکانی، معماری و شهری مربوط به برگزاری این مراسم است. «مکان توسط ساختار و فعالیت‌هایی که در آن صورت می‌پذیرد شناخته می‌شود. بالطبع هر چه قدر کیفیت مکان بالاتر باشد حس تعلق به آن بیش تر خواهد بود. زیرا میزان مراجعه به آن و میل به بازگشت بیش تر صورت می‌گیرد. در مجموع مکان (کالبد + فعالیت) و تصویر ذهنی که از آن باقی می‌ماند در شکل دادن به هویت محل زندگی و انسان از مؤثرترین عوامل هستند» (سادات حبیبی، ۱۳۸۷: ۴۷). بدون شک مراسم آیینی که بخش مهمی از فعالیت‌های خاص و خاطره‌انگیز فضا را موجب می‌شود، نقشی اساسی در حس تعلق به فضا و مکان دارد. ساکنان شهرها معمولاً خانه خود را با محله‌ای که در آن زندگی می‌کنند یکجا در خاطره خود حفظ می‌کنند. مرکز محله‌ها و میدان-حسینیّه‌های قرار گرفته در آنها و هم‌چنین مراسم آیینی که در آنها انجام می‌گیرد نماد محله و خاطرات ساکنان آن محسوب می‌شوند. تکرار سالیانه مراسم عزاداری که با اعتقادات فردی عجین شده، در ترکیب با سایر عملکردهای مرکز محله‌ها و در کنار حضور عناصری خاطره‌انگیز حول میدان‌ها بر ضخامت حافظه جمعی ساکنان محله می‌افزاید. علاوه بر این میدان‌ها را می‌توان مهم‌ترین نوع فضاهای شهری در نابین دانست که هر کدام از آنها نشان هویت یک محله و همبستگی اهالی آن با یکدیگر است. این مراسم در واقع عاملی برای تحکیم هویت اجتماعی محله‌ها محسوب می‌شود که اهالی هر محله با انجام مستقل آن، خود را از دیگر محله‌ها متمایز می‌سازند. هم‌چنین برگزاری مراسم عزاداری از وجوه هویت‌بخش محله‌های بافت تاریخی نسبت به محله‌ها جدید محسوب می‌شود. تشکیل اجتماعات مردمی در هر محله به مناسبت‌های گوناگون و اجرای مشترک برخی از آیین‌ها بین محله‌ها با نظم ویژه و مشخص به خوبی نشان‌دهنده هویت و استقلال هر محله و جایگاه خاص هر محله در میان محله‌های دیگر است. از طرفی تمامی کسانی که به نحوی به محله مربوط باشند در زمان اجرای مراسم حتی اگر در خارج از شهر

سکونت دارند، در مراسم آن‌ها شرکت می‌کنند و در اجرای باشکوه آن اهتمام می‌ورزند. این امر نشان از تعلق خاطر آنان به زمان و رفتار دارد و در نتیجه پیوندی را بین افراد و بستر اجرای آیین‌ها و محله‌ها ایجاد می‌کند که نتیجه ذاتی آن ایجاد حس تعلق به مکان و محله است. شایان گفتن است که «نخل» از اصلی‌ترین عناصر آیینی نمادین مراسم عزاداری در نایین محسوب می‌شود. «نخل» را در برای مراسم عزاداری از حسینیه بیرون می‌آوردند و بعد از آراستن در شاه‌نشین میدانچه به نمایش می‌گذارند و در هنگام حرکت دسته‌ها توسط عزاداران به همراه دسته حرکت داده می‌شود (تصاویر شماره ۱۰ و ۱۱). استفاده از این عنصر نمادین و هم‌چنین در برگیرنده معانی خاص و پیوندیافته با مذهب و اعتقادات مردم، جلوه‌ای از هویت جمعی آنان است که به فضا ارزش و تشخصی خاص می‌بخشد. هم‌چنین پاسخ‌های تشریحی پرسش‌شوندگان در گزینه سایر در پرسش‌های ۲ و ۴ بیانگر باورهای عمیق و اعتقادات خالصانه و قلبی آنان نسبت به چهارده معصوم و به ویژه امام حسین است که تأثیر قابل ملاحظه‌ای بر هویت جمعی آنان داشته است؛ این هویت جمعی به نحو چشم‌گیری در آیین‌های عزاداری برای این ائمه متبلور می‌شود.

تصویر شماره ۱۰: حمل عنصر نمادین نخل توسط دسته عزاداری کلوان به سمت نقطه عطف در مزار سلطان موصیبه. روز عاشورای ۹۵

تصویر شماره ۱۱: مراسم نخل گردانی و استقرار هفت نخل از محلات هفت گانه در نقطه عطف مراسم در امامزاده سلطان سید علی، (۱۱ محرم ۹۶)؛ مأخذ: آرشیو تصاویر رضا شاطریان

ج-۳. شکل‌گیری وحدت و انسجام اجتماعی

روابط اجتماعی که از طریق تعلقات مکانی و محلی، روابط خانوادگی و سکونتی، مناسبات اجتماعی عَرَضی (مانند هم‌محله‌ای بودن، هم‌زبان بودن و ...) که به صورت مرسوم شکل

می‌گیرند، در سایه اعتقادهای دینی و گرایش‌های مذهبی جهت‌گیری مشخصی می‌یابند. این جهت‌گیری خاص، صورت غالب و تأثیرگذار تعاملات اجتماعی را در برگزاری مشارکتی آیین‌ها و مراسم دینی و مذهبی نشان می‌دهد. این مراسم که جزو مردمی‌ترین مراسم آیینی به شمار می‌رود، همه مقدمات و مراحل آن اعم از تهیه ملزومات و هزینه‌های اجرای مراسم، پذیرایی، اجرا و نظارت بر آن توسط مردم انجام می‌شود. چنین روابط خودانگیخته در محله بیش‌ترین اعتماد و حس تعلق را در مردم محله ایجاد می‌کند. هم‌چنین نوعی حس رقابت در برگزاری باشکوه‌تر مراسم، بین دسته‌های عزاداری هر یک از محله‌ها وجود دارد. این شور اجتماعی محله‌ها در روزهای برگزاری مراسم، می‌تواند زمینه‌ساز اتحاد بین محله‌ای و تقویت سایر کارکردهای محله شود. در واقع برپایی هر ساله مراسم عزاداری محرم با میزبانی اهالی بافت تاریخی، میدانچه‌ها و حسینیه‌ها و با حضور ساکنان بافت جدید و حتی افرادی که به شهرهای بزرگتر مهاجرت کرده‌اند، حیات مجددی را درون بافت و محله‌ها تزریق می‌کند که فقط در طول برگزاری این مراسم جریان دارد. در روزهای برگزاری مراسم همه گروه‌های مختلف نقش و مسئولیتی می‌پذیرند تا این مراسم به وجهی باشکوه‌تر از دیگر محله‌ها انجام شود. هیأت امنای حسینیه‌ها که مرکب از ریش‌سفیدان و کلیدداران حسینیه‌ها هستند مسئولیت نظارت بر فعالیت‌ها و برنامه‌ریزی مراسم را بر عهده دارند. مراسم آذین حسینیه توسط همه افراد محله از پیر و جوان صورت می‌گیرد و مراسم جاروب و غباررویی حسینیه در شب اول محرم توسط زنان و دختران هر محله انجام می‌شود. اجرای مراسم نخل گردانی، علم چرخانی و چق چق زدن را نیز جوانان و میانسالان عهده‌دار می‌شوند؛ بنابراین با اجرای این مراسم و ایجاد تجربه کاری گروهی با حضور و نقش‌پذیری اقشار متفاوت جامعه، هماهنگی با یکدیگر، زمینه ایجاد وحدت جمعی در هر یک از محله‌ها شکل می‌گیرد (ارجاع به جدول پاسخ پرسش‌های ۴ و ۶ و جدول جمع‌بندی استنتاج‌های اولیه).

تصویر شماره ۱۲: برگزاری مراسم زنجیرزنی در حسینیه سرپوشیده باب المسجد شب عاشورای ۹۶

تصویر شماره ۱۳: حرکت دسته عزاداری محله پنجاهه از میدان به سمت نقطه عطف در امامزاده سلطان سید علی (روز عاشورای ۹۶)

نتیجه گیری

با بررسی‌های انجام شده در مورد تعامل آیین‌های عزاداری و شهر نایین آشکار شد که در دوره قاجاریه با رشد و رونق مراسم عزاداری محرم، نظام فضایی میدان-حسینیّه متشکل از میدان‌های محلی (مقدم) با بدنه‌سازی و قالب کالبدی حسینیّه (در یکی از اضلاع میدان) به وجود آمد. اکنون مسیر حرکت دسته‌های عزاداری از این مکان‌های شهری شروع شده و به نقاط عطف و تجمع در دو مزار متبرک شهر (امامزاده سلطان سید علی و سلطان موصلیه) منتهی می‌شود. این مسیرها منطبق بر مسیری‌هایی است که در استخوان‌بندی و ساختار اصلی بافت تاریخی نایین جای دارند و میدان-حسینیّه‌ها به عنوان مهم‌ترین فضای آیینی در این ساختار نقش پررنگ و تأثیرگذاری دارند و عاملی در تقویت آن محسوب می‌شوند. هم‌چنین آیین‌های عزاداری فضاهایی خاطره‌انگیز را در محله‌های شهر به وجود می‌آورند. شکل کالبدی شاخص این بناها به همراه قرارگیری در مهم‌ترین فضاهای شهری موجب هویت‌دهی و معنابخشی به شهر می‌شوند. اجرای آیین‌ها در همه ابعاد با نقش‌پذیری و شرکت گسترده مردم انجام می‌پذیرد. تجربه این کار گروهی در انجام امور و هماهنگی با یکدیگر، زمینه‌ساز ایجاد انسجام اجتماعی و همبستگی محلی در هر یک از محله‌ها می‌شود. با توجه به یافته‌های پژوهش و تحلیل‌های انجام شده در نمونه موردی در حوزه مسائل شهری و با توجه به ارتباط و تعامل آیین‌های عزاداری موارد زیر باید مورد توجه قرار گیرند:

ماندگاری و حفظ مسیرهای عزاداری در سالیان متمادی باید مورد توجه قرار گیرد. مسیرهای پیشنهادی جدید و یا تعریض معابر موجود همگی باید در جهت حفظ یکپارچگی این مسیرها باشد و حتی مسیرهای گسسته را به هم متصل کند و در نهایت یک شبکه منسجم از مسیرهای تردد هیئت‌های عزاداری شکل گیرد. موقعیت قرارگیری عناصر شاخص کالبدی، فرهنگی-مذهبی و تاریخی به عنوان عاملی جهت‌دهنده و تأثیرگذار بر مسیر حرکت دسته‌های عزاداری حائز اهمیت است. طراحی و ایجاد نشانه‌ها و عناصر شاخص جدید در بافت تاریخی باید در عین احترام به

شخصیت و عناصر تاریخی، در ساختار موجود جای گیرد و آن‌را تقویت کند. عدم توجه به آیین‌های عزاداری که ریشه در باورها و احساس‌ها و تجربه‌های تاریخی و فرهنگی مردم دارد، به معنی بی‌توجهی به سرمایه‌های هویتی و نیازمندی‌های اجتماعی-فرهنگی مردم جامعه است که باعث پدید آمدن فضاهای فاقد هویت، نامتناسب و بدون خاطره و حضور مردم می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. در نایین انتخاب این دو مکان در ارتباط با قشر بندی اعتقادی محله‌های هفت‌گانه صورت گرفته است. نقطه عطف پنج محله نعمتی، امامزاده سلطان سید علی و دو محله حیدری، مزارسلطان موصلیه است. نکته حائز اهمیت در حرکت دسته‌های عزاداری به سمت نقطه عطف و محل تجمع در مناسبت‌های مختلف این است که ترتیب حرکت این دسته‌ها بر اساس قدمت هر محله است و هر هیئت عزاداری طبق زمان‌بندی بعد از اتمام مراسم، محل را ترک کرده و هیئت بعدی جایگزین آن می‌شود. بدین ترتیب که هیئت محله در مسجد که قدیمی‌ترین محله شهر استابتدا به سمت نقطه عطف حرکت می‌کنند و بعد از اتمام مراسم به ترتیب، هیئت محله‌های کلوان، نوک‌آباد، پنجاهه، چهل دختران، کوی سنگ و در نهایت هیئت محله سرای نو که متأخرترین محله شهر از لحاظ قدمت است، حرکت خود را به سمت نقطه تجمع شروع می‌کنند.
۲. «در این دوره به دنبال فتوای معروف آیت‌الله میرزای قمی در زمان آقامحمدخان قاجار درخصوص بلاهات بودن انواع جدید عزاداری از لحاظ شرعی و هم چنین قبل از او فتوای آیت‌الله محمدعلی کرمانشاهی در زمان زندیه مبنی بر جواز هر نوع عزاداری بر امام حسین (علیه السلام)، هم چنین به علت تشویق‌های صدر اعظم محمدشاه، حاج میرزا آقاسی مراسم عزاداری و تعزیه در دوره قاجاریه رونق خاصی گرفت؛ به طوری که هیچ‌گاه نه قبل و نه بعد از دوره قاجاریه چنین دوره شکوفایی به خود ندید» (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۷۸).
۳. متن کتیبه: هر که اندر تکیه‌ای خدمت کند والدینش را خدا رحمت کند. یادگار محمد یا علی هر که تو را شناخت...چه کند فرزند عیال خانمان را چه کند... (ناخوانا) عمل محمد نصیر، سنه ۱۲۴۲. متن یکی دیگر از کتیبه‌های قدمگاه: بوسه گاه هر ملائیک خاصه جبرئیل امین مقدم پاک امین حق امیرالمؤمنین.
۴. در مصاحبه با معمرین محله سرای نو آنان اظهار داشتند که در هنگام بازسازی میدانچه مرکز محله در حدود ۵۵ سال پیش گنبد مخزن آب انبار تخریب و بر روی آن غرفه‌های میدانچه ساخته شد.
۵. قدیمی‌ترین تاریخی که در این مقبره وجود دارد مربوط به لوح سنگی منسوب به ملا نعمت نیستانکی از عرفا و زهاد، به تاریخ ۱۱۱۷ ه.ق است.
۶. بر طبق کتیبه کاشی سردر به تاریخ ۱۳۱۳ هجری قمری مقبره متعلق به شیخ حبیب عجمی است.
۷. بر طبق مصاحبه با کلیدداران و خادمان این حسینیّه آقایان میرزاییگی و جلیلی ورودی رو به میدان مقبره در حدود چهار سال پیش مسدود و ورودی فعلی در پشت میدان، در انتهای کوچه کنار مسجد جامع تعبیه شد.
۸. طبق متن این وقفنامه املاکی وقف شده که درآمد حاصل از آن باید صرف روضه‌خوانی ماه رمضان در مسجد جامع نایین و روضه‌خوانی ماه‌های محرم و صفر در حسینیّه درب مسجد شود.

۹. البته این ترکیب مقبره ایوان دار در مجموعه مزار امامزاده سلطان سید علی (دوره ایلخانی) متشکل از مقبره و مدرسه نیز به کار رفته و واسط بین گنبدخانه و صحن مدرسه ایوانی است که رو به مدرسه دارد و همانند این مجموعه گنبد مقبره نیز در پشت ایوان قرار دارد.

۱۰. در مرکز محله سرای نو دو حسینیه سرپوشیده ساخته شده که بنا بر اظهارات آگاهان و معمرین محله و هم چنین تاریخ کتیبه موجود، حدود ۵۵ سال قبل به دلیل کم وسعت بودن حسینیه با خرید سه خانه در ضلع شمال غربی میدانچه و تخریب آنها، حسینیه سرپوشیده دیگری با وسعت بیش تر ساخته می شود.

۱۱. البته در نایین مراسم ختم متوفیان هر محله در مساجد برگزار نمی شود و این حسینیه ها برای انجام آن انتخاب شده است.

فهرست منابع و مراجع

۱. ابوالحسنی (منذر)، علی (۱۳۷۵)، **سیاه پوشی در سوگ ائمه اطهار ریشه های تاریخی**، مبنای فقهی، قم، مؤلف.
۲. امین زاده، بهرام (۱۳۸۶)، «بازشناسی اثر آیین های جمعی بر پیکره بندی شهر سنتی» **هنرهای زیبا**، شماره ۳۲.
۳. امین زاده، بهنام (۱۳۷۹)، «حسینیه ها و تکایا بیانی از هویت شهرهای ایرانی» **مجله هنرهای زیبا**، شماره ۶.
۴. اهری، زهرا (۱۳۹۴)، «شناسایی ساختار ثانویه شهر ایرانی در دوره قاجاریه» **مجله هنرهای زیبا**، دوره ۲۰ شماره ۲.
۵. اولتاریوس، آدام (۱۳۶۳)، **سفرنامه اولتاریوس**، ترجمه احمد بهپور، سازمان انتشاراتی وفرهنگی ابتکار، تهران.
۶. بلاغی، عبدالحجرت (۱۳۶۵)، **تاریخ نایین**، چاپخانه مظاهری، تهران.
۷. بزرگ نیا، زهره (۱۳۸۵)، **تکیه ها و حسینیه های ایران**، صوفیان، تهران.
۸. پارسا، حمید رضا (۱۳۸۱)، «محتوای فضاهای شهری»، **مجله هنرهای زیبا**، شماره ۱۱.
۹. پاکزاد، جهانبخش (۱۳۸۶)، **مبنای نظری و فرآیند طراحی شهری**، انتشارات شهیدی، تهران.
۱۰. خاک زند، مهدی و تیموری گرده، سعیده (۱۳۹۴)، «بررسی تأثیر آیین های عاشورایی بر منظر شهری و خاطرات جمعی از دیدگاه شهروندان»، **مجله مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۲۰.
۱۲. رمضان نرگسی، رضا (۱۳۸۵)، «عزاداری در عصر قاجار»، **مجله تاریخ اسلام در آینه پژوهش**، شماره ۹.
۱۳. علی الحسینی، مهران و پای کن عصمت (۱۳۹۲)، «تدوین چارچوب مفهومی تعامل شهر و آیین های جمعی و بررسی مصداق آن در آیین های عاشورایی»، **مجله مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۱۲.
۱۴. فقیهی، علی اصغر (۱۳۷۸)، **تاریخ مذهبی قم: بخش اول از تاریخ جامع قم**، زائر، قم.
۱۵. سادات حبیبی، رعنا (۱۳۸۷)، «تصویرهای ذهنی و مفهوم مکان» **مجله هنرهای زیبا**، شماره ۳۵.
۱۶. معین، محمد (۱۳۸۴)، **فرهنگ معین**، انتشارات امیرکبیر، تهران.
۱۷. موقر، حمیدرضا؛ رنجبر، احسان و پورجعفر محمدرضا (۱۳۹۴)، «بازشناسی مفهوم محله در شهرهای کوربی ایران. نمونه مطالعاتی محله های شهر نایین»، **مجله مطالعات معماری ایران**، شماره ۸.
۱۸. مشهدیزاده، ناصر (۱۳۸۵)، **مستندسازی بافت با ارزش تاریخی- فرهنگی نایین و محمدیه**، ج ۱، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان، اصفهان.
۱۹. میثاقیان، غلامرضا (۱۳۸۸)، «تأملی در مفاهیم فضای شهر»، **مجله آبادی**، شماره ۶۳.

۲۰. نقی زاده، محمد (۱۳۸۵)، «تأملی در روند دگرگونی میدان در شهرهای ایران»، **مجله هنرهای زیبا**، شماره ۲۵.

۲۱. نقی زاده، محمد و امین زاده بهرام (۱۳۸۲)، «مراسم محرم و شکل گیری سازمان فضایی روستاهای برزود»، **مجله مسکن و انقلاب**، شماره ۱۰۲.

۲۲. **دفتر ثبت آثار سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور**، گزارشهای ثبتی حسینیه های: درب مسجد با شماره ثبت ۵۴۳۸ به تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵، کلوان با شماره ثبت ۵۸۸۶ به تاریخ ۱۳۸۱/۳/۲۵، نوگ آباد با شماره ثبت ۵۴۳۹ به تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵، کوی سنگ با شماره ثبت ۹۰۵۵ به تاریخ ۱۳۸۲/۳/۱۰، چهل دختران با شماره ثبت ۵۴۴۰ به تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵، پنجاهه با شماره ثبت ۵۴۴۱ به تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵ و سرای نو با شماره ثبت ۵۸۸۵ به تاریخ ۱۳۸۱/۳/۲۵ واقع در شهرستان نایین در استان اصفهان.

The Study of How to Relate Muharram Mourning Ritual Ceremony and Nain City

Yousef Yousefi

M.A. in Landscape Architecture, , ShahidBeheshti University, Tehran, Iran

Mithra Azad

Assistant Profe., Faculty of Architecture and Urbanism, ShahidBeheshti University, Tehran, Iran

Mahdi Soltani Mohammadi * (Corresponding Author)

M.A. in Restoration & Revitalization of monuments & sites, ShahidBeheshti University, Tehran, Iran

* mehdi.soltani225@gmail.com

Abstract:

Holding different custom and rituals in every society strengthens the social ties of that society. Meanwhile, in Shi'a culture, Muharram mourning ceremonies have been valued semantically and create the basis for a set of rituals which gradually found diverse social functions and became part of popular culture. During Qajar period, unlike the previous periods, due to the role of religion and religious ceremonies in the social life of this period, special places were crated for holding these ceremonies, most important of which were Ashura rituals. In Nain, the space system of Husseinieh square (consisting of bodied squares and the physical form of Husseinieh) was influenced by these traditions during the Qajar period. The present study, as a case study seeks to explain how ceremonies and rituals interact especially Muharram and Safar mourning ceremonies as an identity and cultural factor of the city of Nain. Results of the questionnaires along with theoretical analysis, showed that in the interaction between the Ashura rituals and the city of Nain in terms of physical characteristics, they created certain elements and spaces in the Qajar period in Nain (Heptad Husseinieh squares) which are considered as the most important spatial and ritual elements which formed urban space and central neighborhoods and also considered as an important factor in the structure of the spatial system and its physical integrity. Also, mourning ceremonies have influenced the spaces associated with it due to their accordance with the beliefs of city's resident and was effective in the identifying the spaces and their sense of belonging. Performing these rituals is carried out in all aspects with the role and participation of people, and as a result of the experience of this group work in working together, provides the basis for creating social consistency and local integrity in the course of holding such ceremonies.

Keywords: Ashura rituals, Husseinieh square, urban space, Nain.